

ΔΙΗΜΕΡΟ

ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΧΤΕΣ - ΣΗΜΕΡΑ

(21 ΚΑΙ 22 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2000)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΓΑΝΗ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ:
ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗΣ ΙΔΕΑΣ

Έναυσμα για την επιλογή του θέματος της αποψινής ομιλίας αποτέλεσε η πρόσφατη τραγωδία της Γιουγκοσλαβίας, την άνοιξη του 1999. Η διάλυση του ομοσπονδιακού γιουγκοσλαβικού κράτους μετά την αποτυχημένη απόπειρα ενίσχυσης της συγκεντρωτικής του δομής αλλά και οι εξωτερικές επεμβάσεις αποτελούν ένα εξαιρετικό ερέθισμα περισυλλογής για το παρελθόν και το μέλλον της ευρύτερης περιοχής των Βαλκανίων.

Στην Ευρώπη, η Βαλκανική Χερσόνησος ή Χερσόνησος του Αίμου –επι το ελληνικότερον– είναι κυρίως γνωστή ως περιοχή με παράδοση στις εδαφικές διαφορές, στα εθνικιστικά μίσση και ιδεολογικά πάθη ενώ σε ορισμένα σύγχρονα λεξικά των χωρών της Ε. Ε. έχει υιοθετηθεί ο όρος «βαλκανοποίηση» που παραπέμπει στην κατάτμηση, στη διάλυση, στην κατάλυση κάθε έννοιας δόμης ή οργάνωσης¹. Στις μέρες μας, ακόμα και σε χώρες της Βαλκανικής, ο χαρακτηρισμός «βαλκάνιος» πολύ συχνά περιφρονείται από τους ίδιους τους κατοίκους της, προφανώς γιατί θεωρείται ότι παραπέμπει σε ένα παρελθόν διόλου ένδοξο ή ευοίωνο. Τελευταία μάλιστα, επιχειρείται η καθιέρωση του αγγλοσαξονικού όρου «Ν.Α. Ευρώπη» για τη Χερσόνησο, ως να επιδιώκεται με τη λεκτική ενσωμάτωση της

περιοχής στην Ευρώπη να εξορκιστεί το κακό και να αποκοπεί η σύγχρονη πραγματικότητα από το αιματηρό παρελθόν.

Ακριβώς λόγω της παραπάνω θεώρησης –η οποία, στην ουσία, τείνει να απομονώσει το ιστορικό γίνεσθαι των Βαλκανίων από εκείνο της Ευρώπης και καταλήγει σε προκατάληψη για την περιοχή– αποτελεί πρόκληση για έναν ιστορικό να ρίξει περισσότερο φως στις απόπειρες που έγιναν κατά καιρούς για την ένωση των Βαλκανίων και για την ανάδειξη των στοιχείων εκείνων που έφεραν και φέρνουν πιο κοντά τους λαούς της περιοχής παρά τις αντιθέσεις, την ποικιλομορφία και την πολυδιάσπαση της περιοχής. Άλλωστε, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι ακριβώς σε τέτοιες περιοχές όπου συνυπάρχουν τα στοιχεία της τοπογραφικής πολυπλοκότητας και της παράδοσης στις συγκρούσεις, στοιχεία που αναπόδραστα οδηγούν στον απομονωτισμό, τείνει να εφαρμόζεται με επιτυχία το ομοσπονδιακό σύστημα. Θα ήταν παράλειψη, τέλος, να παραβλεφθεί ότι η ίδια η μορφολογία του εδάφους συνέβαλε χωρίς αμφιβολία στην πολυδιάσπαση της περιοχής, και όχι οι διαφορές των ανθρώπων. Άλλωστε, ο όρος βαλκάνιος προέρχεται από το Κοτζά Μπαλκάμ, δηλαδή ψηλό βουνό, χαρακτηρισμό που χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι για τον Αίμο.

Καταρχήν θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι η ένωση των Βαλκανίων είχε ήδη πραγματοποιηθεί με τη βία πολύ πριν εμφανιστούν οι θεωρητικοί υποστηρικτές της ιδέας. Η κοινή ιστορική εμπειρία των λαών της Χερσονήσου είναι πλούσια και μακρά. Ξεκινά με τη βίαιη ένωση της Βαλκανικής από τον Φίλιππο και τον Μέγα Αλέξανδρο, συνεχίζεται με την κατάληψή της από τις ρωμαϊκές λεγεώνες και μετά την εξασθένηση του Βυζαντίου, με την πρόσκαιρη εγκαθίδρυση βουλγαρικής και σερβικής δυναστείας από τον Σαμουήλ και τον Ντούσαν αντίστοιχα, μέχρι την έλευση των Τούρκων που επέβαλαν την αρχή τους στη Βαλκανική για πέντε περίπου αιώνες.

Το ιστορικό αυτό παρελθόν είναι σημαντικό καθώς μας δείχνει ότι δεν δημιουργήθηκε εκούσια μια βαλκανική ομοσπονδία, ενώ ταυτόχρονα εξηγεί τους ιστορικούς ανταγωνισμούς των βαλκανικών λαών που έχουν τις ρίζες τους σε ένα ένδοξο παρελθόν.

Από τη μεριά τους οι Μεγάλες Δυνάμεις, αν πρότειναν κατά καιρούς τη σύμπτυξη των βαλκανικών λαών σε μια ομοσπονδία, το έκαναν αποκλειστικά με ιδιοτελή κίνητρα γιατί κάτι τέτοιο υπηρετούσε συγκυριακά τα στρατηγικά τους συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υποστήριξη ενός βαλκανικού συστήματος από τη Ρωσία το 1860 και το 1912, ενώ αργότερα, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου πολέμου, η Αγγλία σχεδίαζε τη σύσταση βαλκανικής ομοσπονδίας υπο την επιρροή της για το μεταπολεμικό διάστημα². Ωστόσο, η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στη Βαλκανική συνήθως επιδίωκε τη διαίρεση και τον κατακερματισμό της περιοχής, και δεν ενίσχυε τις προσπάθειες για προσέγγιση και συνεργασία των βαλκανικών λαών.

Η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας συνδέεται αρχικά με το Ανατολικό Ζήτημα και τις προτάσεις που έγιναν από τις Μεγάλες Δυνάμεις για το διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό προεξάρχουσα θέση στις απόπειρες που έγιναν στα τέλη του 18ου αιώνα καταλαμβάνει η αποτυχημένη προσπάθεια της Αικατερίνης της Μεγάλης να θέσει υπό την προστασία της τους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η μη υλοποίηση του ονείρου της Αικατερίνης που ήταν η αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπο την επιρροή της διέλυσε κάθε πιθανότητα για μια ειρηνική επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος. Αν και σήμερα μπορεί να φαντάζει μη ρεαλιστικό το όνειρο της Αικατερίνης, παρ' όλα αυτά στην εποχή της είχε πιθανότητες επιτυχίας. Οι μη Έλληνες ραγιάδες δεν είχαν ακόμα μολυνθεί από τον ιό του εθνικισμού και οι Έλληνες έμποροι, οι διανοούμενοι, οι Φαναριώτες καθώς και ο ελληνικός κλήρος ήταν κυρίαρχοι στον τομέα τους. Συνεπώς, όταν η Αικατερίνη πρότεινε τη διαδοχή της Πύλης από τους Έλληνες Φαναριώτες και τον Πατριάρχη, η ιδέα αυτή έμοιαζε ως λύση καθ' όλα φυσική και εύλογη στο πρόβλημα διατήρησης της οθωμανικής ακεραιότητας.

Η αποτυχία του σχεδίου της Αικατερίνης έδωσε τέλος στο ενδεχόμενο μιας βυζαντινής απάντησης στο Ανατολικό Ζήτημα. Νέες δυνάμεις έκαναν στη συνέχεια την εμφανισή τους, που δυσχέραιναν οποιαδήποτε συλλογική λύση και ευνοούσαν τη διαίρεση των Βαλ-

κανίων σε επίπεδο εθνικό πλέον. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ο σλάβος αγρότης αφυπνίστηκε απο την οθωμανική κακοδιοίκηση ενώ ο έλληνας έμπορος πέρασε στη δράση σίγουρος για τη νέα του ισχύ και υπο την επιρροή των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Ο εθνικισμός γίνεται πλέον το σημείο αναφοράς στα πολιτικά πράγματα των Βαλκανίων καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και μια ιδεολογική ιδέα όπως αυτή της Βαλκανικής Ομοσπονδίας προοριζόταν να αναμετρηθεί σε μια άνιση μάχη με τον εθνικισμό και με τα ιμπεριαλιστικά κινήματα.

Καθώς προοδευτικά η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσίαζε όλο και περισσότερα σημεία εξασθένησης και αποσύνθεσης σε συνδυασμό με την πολυτάραχη ευρωπαϊκή κατάσταση και την προσπάθεια των Ρώσων να εκτοπίσουν τους Τούρκους από τον Εύξεινο και τη Βαλκανική, δημιουργείται το κατάλληλο κλίμα για τη διαμόρφωση τόσο επίσημων όσο και ανεπίσημων προτάσεων για το διαμελισμό της Αυτοκρατορίας και στη συνέχεια την αναδιοργάνωση της Εγγύς Ανατολής.

Τα πιο κοινά χαρακτηριστικά των ιδιωτικών αυτών σχεδίων ήταν η επιθυμία δημιουργίας ενός μεγαλύτερου ελληνικού κράτους ή μιας ομοσπονδίας, στο πλαίσιο των οποίων περιθωριοποιούνταν οι Σλάβοι των Βαλκανίων που είτε συμπεριλαμβάνονταν στο ελληνικό κράτος είτε μοιράζονταν μεταξύ Ρώσων και Αυστριακών. Τούτο οφειλόταν στην άγνοια όλων όσων αφορούσαν τους Γιουγκοσλάβους και τον εθνουσιασμό της εποχής για την κλασική Ελλάδα. Οι ιδέες αυτές στερούνταν κάποιας βαρύτητας καθώς δεν αντανakλούσαν τις επιθυμίες των λαών της περιοχής, αλλά και δεν λαμβάναν υπόψη τους το συσχετισμό των Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί η περίπτωση του Ρήγα Φεραίου που καλούσε όλους τους υπόδουλους Χριστιανούς ή Μουσουλμάνους σε μια παμβαλκανική εξέργεση για τη δημιουργία των ενωμένων Βαλκανίων. Ο Ρήγας δεν ήταν ένας ευφάνταστος ονειροπόλος, ένας ουτοπιστής. Ήταν μια μεγάλη πολιτική φυσιογνωμία που γνώριζε πολύ καλά όχι μόνον τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Βαλκανική της εποχής του αλλά και το παρασκήνιο της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Γι' αυτό δεν έτρεφε αυταπάτες για το ξεσκάβωμα των

Ελλήνων και των Βαλκανικών λαών γενικότερα από τις τρεις Μεγάλες Δυνάμεις (Ρωσία, Γαλλία, Αγγλία)³. Το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα ήταν καλά μελετημένο και ανταποκρινόταν στις επιθυμίες για την απελευθέρωση των λαών της περιοχής. Το αντάρτικο κίνημα που εκδηλώθηκε στη Σερβία και στη Βουλγαρία το 1797 και η εθνική επανάσταση των Σέρβων που ξέσπασε λίγο αργότερα (1803-1806), δείχνει πως η προοπτική του Ρήγα ήταν σωστή⁴. Για το λόγο αυτό, δεν είναι υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι ίσως αν ζούσε, καθώς διέθετε κύρος σε ολόκληρη τη Βαλκανική, να κατόρθωνε να συντονίσει μια γενικευμένη εξέργεση οπότε και η ιστορία των Βαλκανίων θα έπαιρνε άλλη τροπή. Το σχέδιο της εθνικοαπελευθερωτικής πολιτικής του Ρήγα στηριζόταν στην αδερφική συνεργασία όλων των καταπιεζόμενων λαών της Βαλκανικής, των Τούρκων συμπεριλαμβανομένων⁵. Οι τελευταίοι θεωρούσε ότι καταπιέζονταν και αυτοί κάτω από το απολυταρχικό καθεστώς των Σουλτάνων, και τους καλούσε να πάρουν μέρος στην παμβαλκανική εξέγερση. Στην αρχή της επαναστατικής Διακήρυξής του αναφέρει:

*Ο λαός απόγονος των Ελλήνων, οπού κατοικεί την Ρούμελην, την Μικράν Ασίαν, τας Μεσογείου νήσους, την Βλαχομπογδανίαν, και όλοι όσοι στενάζουν υπό την δυσφορώτατην τυραννίαν του Οθωμανικού βδελυρωτάτου δεσποτισμού ή εβιάσθησαν να φύγουν εις ξένα βασίλεια δια να γλυτώσουν από τον δυσβάστακτον και βαρύν αυτού ζυγόν, όλοι, λέγω, Χριστιανοί⁶ και Τούρκοι χωρίς κανένα ξεχωρισμόν θρησκείας, επειδή όλοι πλάσματα Θεού είνε και τέκνα του πρωτοπλάστου [...]*⁷

Οι ίδιες ιδέες προβάλλονται και στο *Πολίτευμα*, όπου αναφέρεται:

Όλοι οι άνθρωποι, Χριστιανοί και Τούρκοι, κατά φυσικόν λόγον είνε ίσοι⁸ [...]

και πιο κάτω:

η ελευθερία κάθε είδους θρησκείας, Χριστιανισμού, Τουρκισμού, Ιουδαϊσμού και τα λοιπά δεν είνε εμποδισμένα εις την παρούσαν Διοίκησιν⁹.

Στην ίδια Διακήρυξη των Δικαίων που προτάσσεται στο *Πολίτευμα*, γίνεται ακόμα πιο επεξηγηματικός για το θέμα:

[...] δεν ημπορεί ποτέ κανείς να ειπή, ότι η τάδε χώρα πολεμείται, δεν με μέλλει, διότι εγώ ησυχάζω εις την ιδικήν μου, αλλ' εγώ πολεμούμαι όταν η τάδε χώρα πάσχει, ως μέρος του όλου οπού είμαι. Ο Βούλγαρος πρέπει να κινήται, όταν πάσχει ο Έλλην και τούτος πάλιν δι' εκείνον και αμφοτέροι δια τον Αλβανόν και τον Βλάχον¹⁰.

Βέβαια, έχει αμφισβητηθεί κατά πόσο ο Ρήγας ήταν πράγματι ένας γνήσιος επαναστάτης ή απλώς ένας εθνικιστής Ρωμιός που ήξερε να χρησιμοποιεί επαναστατικά σλόγκαν για εθνικιστικούς σκοπούς¹¹. Έχει επίσης αμφισβητηθεί και η πρόθεσή του για τη δημιουργία βαλκανικής ομοσπονδίας καθώς ο ίδιος κάνει λόγο για «Ελληνική Δημοκρατία», στην οποία θα χρησιμοποιείτο μόνο η ελληνική γλώσσα στη διοίκηση και οι Αρχαίοι Έλληνες θα αποτελούσαν το μοντέλο για τους πολίτες του μελλοντικού κράτους. Όμως, στο άρθρο 7 της *Επαναστατικής Διακήρυξης και του Πολιτεύματος* αναφέρει:

Ο αυτοκράτωρ λαός είνε όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου, Έλληνες, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς¹².

Τα επόμενα τρία άρθρα προέβλεπαν την ελεύθερη συμμετοχή στην ψηφοφορία και στη διοίκηση του κράτους. Υπήρχε επίσης διάταξη σχετικά με την ισότητα των τάξεων και των λαών (άρθρο 22). Με άλλα λόγια, προβλεπόταν απόλυτη ισότητα μεταξύ των λαών με εξαίρεση τη γλώσσα, και ο Ρήγας ο ίδιος διευκρίνιζε σχετικά ότι τα ελληνικά ήταν η πλέον διαδεδομένη και εύκολη γλώσσα σε σχέση με τις άλλες βαλκανικές γλώσσες¹³. Το Σύνταγμα¹⁴ του Ρήγα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή αντανakλά ξεκάθαρα τις συνθήκες της εποχής εκείνης. Η κατάργηση των τάξεων και των άλλων φεουδαρχικών χαρακτηριστικών, η προστασία των δικαιωμάτων του ατόμου και του λαού, όλα αυτά μαρτυρούν την επιρροή της επαναστατικής Γαλλίας. Αλλά το γεγονός ότι το νέο κράτος θα είχε ελληνο-

βαλκανικό χαρακτήρα, με ελληνική γλώσσα και κυρίως ελληνικό πολιτισμό, αντανακλά την ανωτερότητα του ελληνικού κλήρου, των Ελλήνων δασκάλων και των Ελλήνων διοικητών και δεν αποδίδεται μόνο στο γεγονός ότι ο Ρήγας εμπνεόταν από την αρχαία ελληνική και βυζαντινή παράδοση. Πράγματι, η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου ήταν αναμφισβήτητη σε όλη την οθωμανική επικράτεια κατά την Τουρκοκρατία. Ας μη λησμονείται ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε αναγνωρισμένα από την Πύλη προνόμια που δεν αναφέρονταν μόνον στη θρησκευτική αλλά και στην πολιτική, οικονομική και μορφωτική ζωή όλων των Ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας ανεξάρτητα εθνικότητας λαών. Άλλωστε, οι αστικοί πληθυσμοί όλων των λαών της Αυτοκρατορίας είχαν τουλάχιστον στοιχειώδεις γνώσεις της ελληνικής γλώσσας, και τα παιδιά της ρουμανικής, βουλγαρικής και σερβικής αστικής τάξης φοιτούσαν στα ελληνικά σχολεία, τα μόνα που λειτουργούσαν την εποχή εκείνη¹⁵. Ο Ρήγας λοιπόν, δεν ήταν ένας εθνικιστής αλλά ένας φλογερός επαναστάτης που αγωνιζόταν με φανατισμό να αποτινάξει την οθωμανική τυραννία και να ενώσει τους βαλκανικούς λαούς, και ο οποίος αναγνώριζε και επιδίωκε να χρησιμοποιήσει ως συνδετικό κρίκο την ελληνική γλώσσα και τον πολιτισμό.

Είναι χαρακτηριστικό της λαϊκής ανταπόκρισης που βρήκε ο *Θούριος* του Ρήγα καθώς για σύντομο έστω χρονικό διάστημα έγινε ο εθνικός ύμνος, όχι μόνον των Ελλήνων αλλά και των Ρουμάνων και των Βουλγάρων¹⁶.

Θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι εκτός από τη διακεκριμένη περίπτωση του σχεδίου του Ρήγα, όλα τα σχέδια των αρχών του 19ου αιώνα είτε για μοίρασμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είτε για δημιουργία ομοσπονδίας προέρχονταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι βαλκανικοί λαοί ήταν ακόμα πολύ αδύναμοι για να επιχειρήσουν αναδιοργάνωση μεγάλης κλίμακας στην Εγγύς Ανατολή. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται τα σχέδια για βαλκανική ομοσπονδία του Ι. Καποδίστρια που ανέμενε τους Ρώσους και όχι τους Βαλκάνιους να οδηγήσουν τους Τούρκους στην Ασία. Η καχυποψία των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στη Ρωσία για τις βλέψεις της στα Βαλκάνια, αλλά και η απροθυμία του Τσάρου να πολεμήσει για την

εφαρμογή του σχεδίου του Καποδίστρια έθεσαν τέρμα στην παραπάνω ιδέα.

Αξίζει να αναφερθούν χωρίς άλλο, οι προτάσεις διανοουμένων και επαναστατών της Δύσης λίγο πριν και μετά το 1848 για το μέλλον των λαών της Βαλκανικής και τον νέο Χάρτη της Ευρώπης. Βέβαια, οι προτάσεις αυτές δεν είχαν σχεδόν καμιά αξία, παρότι υπάρχει τάση να δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε ορισμένες τουλάχιστον από αυτές. Από τις πλέον ενδιαφέρουσες είναι εκείνες του Γάλλου διανοούμενου *Cyrien Robert*¹⁷ και των επαναστατών και διανοουμένων *Γκαριμπάλντι*, *Μαντσίνι*¹⁸ και *Κανίνι*¹⁹. Κοινό στοιχείο των προτάσεων αυτών ήταν ότι η λύση της ομοσπονδίας προκρινόταν όχι αυτή καθαυτή ως τελικός στόχος, αλλά ως μέσο για την επίτευξη της εθνικής ανεξαρτησίας και παράλληλα την αποδυνάμωση μιας ή περισσότερων Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής²⁰.

Σαφώς πιο ριζοσπαστικό χαρακτήρα είχαν οι προτάσεις του Σέρβου σοσιαλιστή *Μάρκοβιτς* και των Βουλγάρων επαναστατών *Λιούμπεν Καραβέλωφ* και *Κρίστο Μπότεφ* που υποστηρίζουν –υπό την επιρροή της ρωσικής ριζοσπαστικής σκέψης– την κοινωνική επανάσταση και τη σύσταση βαλκανικής ομοσπονδίας από τις ίδιες τις μάζες και όχι από τις κυβερνήσεις των βαλκανικών κρατών, τις οποίες δεν εμπιστεύονταν. Ως προϋπόθεση για την επιτυχία της βαλκανικής ομοσπονδίας προβάλλουν αυτή την ίδια την απάρνηση της εθνικότητας των λαών της Βαλκανικής και την καταδίκη κάθε μορφής εθνικισμού²¹. Οι ιδέες αυτές, ωστόσο, δεν βρήκαν απήχηση και δεν επηρέασαν τις ενδοβαλκανικές σχέσεις, καθώς η βιομηχανική υπανάπτυξη της Χερσονήσου την εποχή εκείνη δεν επέτρεψε τη δημιουργία ισχυρών σοσιαλιστικών κομμάτων όπως σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

Εξίσου μικρή πρακτική σημασία για την εποχή τους είχαν οι απόψεις του *Μιχαήλ Μπακούνιν* και του *Καρλ Μαρξ* για τους Νοτιο-Σλάβους, που όμως παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον κυρίως εξαιτίας της διαφοράς μεταξύ των δύο διανοουμένων ως προς το ρόλο των Σλάβων. Ο *Μπακούνιν* ήταν από τους λίγους ριζοσπάστες της εποχής του που υποστήριζαν τους Σλάβους²². Εξαιτίας του ρό-

λου τους στις επαναστάσεις του 1848, οι Σλάβοι θεωρούνταν γενικώς ως αντιεπαναστατική δύναμη που κατέστησε τους Αψβούργους ικανούς να συντρίψουν την ουγγρική επανάσταση. Για το λόγο αυτό, η «Εκκλήση στους Σλάβους» (1848) του Μπακούνιν έγινε αντικείμενο επίθεσης από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, ενώ η αναφορά τους στους Σλάβους ήταν πικρόχολη²³. Το γεγονός αυτό είναι ενδιαφέρον καθώς προς το τέλος του αιώνα οι σοσιαλιστές ήταν εκείνοι που υποστήριζαν με συνέπεια και θέρμη τους βαλκανικούς λαούς και τη βαλκανική ομοσπονδία.

Παράλειψη θα ήταν να μην αναφέρει κανείς το όνομα του Πολωνού πρίγκιπα Α. Τσαρτορύσκι, που μεταξύ άλλων θεωρούσε τη Σερβία τον πυρήνα ενός μελλοντικού μεγάλου γιουγκοσλαβικού κράτους. Κι αυτό γιατί οι απόψεις του είχαν ιδιαίτερη επιρροή στο περίφημο Νασερτάνιε ή Πρόγραμμα του Σέρβου υπουργού των Εξωτερικών Γκαρασάνιν του 1844, που πρόβλεπε την ένωση των Νοτιο-Σλάβων κάτω από τη σερβική ηγεσία.

Το γεγονός ότι το όνομα Γκαρασάνιν και το Πρόγραμμά του συνδέθηκε μεταγενέστερα με το όραμα αναβίωσης της Παλαιάς Σερβίας και τον πανσερβισμό και έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης από τη μετατιτοϊκή πολιτική ηγεσία για εθνικιστικούς σκοπούς δεν αναιρεί τον επαναστατικό του χαρακτήρα. Τόσο το κίνημα για τη δημιουργία γιουγκοσλαβικής ομοσπονδίας όσο και το κίνημα για τη δημιουργία ευρύτερης βαλκανικής ομοσπονδίας είχαν για την εποχή τους επαναστατικό χαρακτήρα. Η πτώση της Οθωμανικής και της Αυστριακής Αυτοκρατορίας αποτελούσαν βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση και των δύο αυτών ιδανικών. Η υπόμνηση αυτή είναι ανάγκαία όμως, καθώς ο εθνικισμός έδρασε ανασχετικά στην υλοποίηση της ιδέας της Βαλκανικής Ομοσπονδίας.

Άλλοι παράγοντες που έδρασαν εξίσου ανασχετικά ήταν η σλαβοφοβία που αναπτύχθηκε αρχικά ως αντισλαβισμός, και ήταν απάντηση στο κίνημα του πανσλαβισμού. Μόλις δύο χρόνια μετά το πρώτο Σλαβικό Εθνογραφικό Συνέδριο της Μόσχας, δηλαδή το 1869, ιδρύεται η αντισλαβική εταιρεία στην Αθήνα με στόχο την παρεμπόδιση της «εξάπλωσης της σλαβικής ράτσας» στα Βαλκάνια. Η

ιδέα της βαλκανικής ομοσπονδίας συσκοτίστηκε, καθώς για τους πανσλαβιστές, «η μόνη λύση για το Ανατολικό ζήτημα ήταν μια Σλαβική Ομοσπονδία στην οποία, είτε το θέλουν είτε όχι, όλα τα μη σλαβικά έθνη οφείλουν να προσχωρήσουν (οι Έλληνες και οι Ρουμάνοι συμπεριλαμβανόμενοι) των οποίων τα ιστορικά πεπρωμένα ευτυχώς ή ατυχώς συνδέονται με ακατάλυτους δεσμούς με τον Σλαβικό κόσμο²⁴. Η εταιρεία αυτή κατηγορούσε τη Ρωσία ότι εκμεταλλεύεται το ελληνικό στοιχείο για την προώθηση των σλαβικών συμφερόντων και προειδοποιούσε τους Έλληνες να μην παρασύρονται από τις προφανείς θρησκευτικές ομοιότητες με τους Σλάβους, ενώ συγχρόνως τους προέτρεπε σε κοινή δράση με το μουσουλμανικό στοιχείο το οποίο θεωρούσε λιγότερο επικίνδυνο για τον ελληνισμό από το σλαβισμό.

Ένας άλλος παράγοντας που έδρασε ανασταλτικά ήταν η δημιουργία αυτοκέφαλων Εκκλησιών στα Βαλκάνια, και ειδικότερα η ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχείας. Η μεταφορά, στη συνέχεια, του ελληνοβουλγαρικού σχίσματος επάνω από τη Μακεδονία και η προσθήκη της Σερβίας στον ανταγωνισμό για την άσκηση επιρροής στην περιοχή θα καταστήσουν τη Μακεδονία έναν από τους βασικούς πόλους που θα στρέφονταν κατά της βαλκανικής ενότητας και συνεργασίας²⁵.

Άλλωστε, την περίοδο αυτή, οι προσπάθειες που γίνονται από τους εκπροσώπους των κυβερνήσεων των βαλκανικών χωρών προς την κατεύθυνση προσέγγισης και συμμαχίας με άλλες βαλκανικές χώρες είναι για την αποκόμιση ίδιου εθνικού οφέλους, πώς δηλαδή ο καθένας θα πάρει μεγαλύτερο μερίδιο από την Ευρωπαϊκή Τουρκία. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει και η περίφημη Βαλκανική Συμμαχία του 1912 μεταξύ του Βενιζέλου, του βασιλιά Φερδινάνδου και του Πάσιτς. Όταν η συμμαχία αποδείχτηκε εμπόδιο στα σχέδιά τους, λύθηκε και ξέσπασε ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος.

Συμπερασματικά, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι πριν από το 1914, καμιά από τις βαλκανικές ή τις Μεγάλες Δυνάμεις δεν ενδιαφερόταν πραγματικά για τη σύσταση ομοσπονδίας. Κανείς δεν είχε πειστεί ότι κάτι τέτοιο θα ωφελούσε συλλογικά ή μεμονωμένα τα βαλκανικά

κράτη. Τουλάχιστον δεν είχε πειστεί σε σημείο που να υιοθετήσει κάτι τέτοιο στην ασκούμενη εξωτερική του πολιτική. Μόνο περιστασιακά υιοθετείτο η ιδέα εάν εξυπηρετούσε κάποιον άλλο στόχο – συνήθως την υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας ή την εδαφική επέκταση.

Σταθμό στην ιστορία της Βαλκανικής Ομοσπονδίας αποτελεί η καθ' όλα επαναστατική περίοδος του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ενώ στο παρελθόν η ιδέα της Βαλκανικής Ομοσπονδίας υποστηριζόταν από μεμονωμένους διανοούμενους και επαναστάτες και περιστασιακά από εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, την περίοδο αυτή αναπτύσσεται ένα κίνημα με λαϊκή βάση, που υποστηρίζει θερμά την εν λόγω ιδέα και βρίσκει έκφραση στο ριζοσπαστικό αγροτικό, σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κόμμα. Είναι γεγονός ότι η σύλληψη της βαλκανικής ομοσπονδίας από τους κομμουνιστές ήταν βαθιά διαφορετική από εκείνη των σοσιαλιστών. Οι τελευταίοι υποστήριζαν την προσέγγιση των βαλκανικών λαών και την ένωσή τους σε μια ομοσπονδία ανεξάρτητων κρατών²⁶. Οι κομμουνιστές, από την πλευρά τους, που είχαν προσχωρήσει το 1920 στην Τρίτη Διεθνή, τάσσονταν υπέρ της δημιουργίας μιας Σοβιετικής και Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας των Βαλκανίων²⁷.

Πράγματι, το 1918 και για μια περίοδο που δεν είχε μεγάλη διάρκεια, το σχέδιο για μια Ομοσπονδία των βαλκανικών χωρών έβρισκε κύριους υποστηρικτές τα ισχυρά αγροτικά κόμματα του Γιουγκοσλάβου Ράντισ και του Βούλγαρου Σταμπολίσκι. Η δίωξη και η δολοφονία των δύο ηγετών και στη συνέχεια η εγκαθίδρυση αυταρχικών καθεστώτων στη χώρα τους δεν επέτρεψε την υλοποίηση των σχεδίων τους. Η ιδέα όμως βρήκε την ίδια περίοδο υποστηρικτές και στα μεσοαστικά φιλελεύθερα κόμματα των βαλκανικών χωρών. Η ομάδα αυτή επιχειρεί με μεγάλο ενθουσιασμό, μέσα από κοινά προγράμματα, τη διαπαιδαγώγηση και την ενημέρωση της κοινής γνώμης για την αναγκαιότητα ειρηνικής επίλυσης των διαφορών, τη δημιουργία στενότερων σχέσεων μεταξύ των βαλκανικών λαών και, ενδεχομένως, την ένωσή τους σε μια μελλοντική ομοσπονδία. Στην προσπάθεια αυτή πρωταγωνιστικό ρόλο παίζει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η επιτυχημένη διοργάνωση της πρώτης Βαλκανικής

Διάσκεψης στην Αθήνα το 1930, η οποία επαναλήφθηκε τα επόμενα χρόνια σε άλλες βαλκανικές πόλεις. Το 1934 εκδόθηκε το περιοδικό *La Revue Internationale des Études Balkaniques*, με στόχο τη μελέτη των Βαλκανίων ως μια ξεχωριστή οντότητα με ένα κοινό ιστορικό και πολιτιστικό παρελθόν. Οι εκδότες έπλασαν μάλιστα τον όρο «βαλκανολογία» προκειμένου να δώσουν έμφαση στην άποψή τους.

Η συνέχεια βέβαια ήταν κι αυτή τη φορά άδοξη. Η κατάρρευση της ΚΤΕ και του γενικού ευρωπαϊκού συστήματος συλλογικής ασφάλειας συμπαρέσυρε το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934. Ένα Σύμφωνο που επιφανειακά μόνον συγκέντρωνε τα στοιχεία μιας πολυμερούς βαλκανικής συμφωνίας, καθώς δεν περιέκλειε τη Βουλγαρία και αγνοούσε την Αλβανία, που ήδη από το 1929 εξαιτίας της οικονομικής της καχεξίας είχε καταστεί προτεκτοράτο της Ιταλίας.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, αλλά και μετά από αυτόν, έγιναν συγκεκριμένες προτάσεις για τη δημιουργία Βαλκανικής Ομοσπονδίας. Η κυριότερη ήταν εκείνη τού 1942, βρετανικής προέλευσης, στην οποία ήδη έγινε αναφορά. Το χάσμα ωστόσο που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου μεταξύ των βαλκανικών χωρών, συγκεκριμένα της Ελλάδας και της Τουρκίας από τη μια, και των υπολοίπων από την άλλη, απέκλειε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.

Σήμερα, με τη διάλυση της ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας κλείνει ένα κεφάλαιο της ιστορίας της ιδέας της Βαλκανικής Ομοσπονδίας, καθώς αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της. Εύλογα αναρωτιέται κανείς αν θα είναι και το τελευταίο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε χαρακτηριστικά παραδείγματα της έννοιας «βαλκανοποίηση» («balkanisation») στο Λεξικό *Petit Robert* I, Παρίσι 1977, σ. 155.
2. Πυρήνα της σχεδιαζόμενης μεταπολεμικής βαλκανικής ομοσπονδίας θα αποτελούσε η ελληνογιουγκοσλαβική συνθήκη που είχε υπογραφεί με παρότρυνση του Φόρεϊν Όφισ τον Ιανουάριο του 1942 από τους εκπροσώπους των εξόριστων κυβερνήσεων των δύο χωρών. Προοπτική ωστόσο που ναυάγησε λόγω των μεταπολεμικών πολιτικών εξελίξεων στη Βαλκανική, αλλά

και εξαιτίας του ιδεολογικοπολιτικού χάσματος που δημιουργήθηκε ανάμεσα στην Ελλάδα και στις όμορες προς βορρά χώρες.

3. Βλέπε ένα από τα τελευταία προπαγανδιστικά φυλλάδια του Ρήγα, το «Διάλογο» που φυσικά κυκλοφόρησε ανώνυμα· στο β' μέρος κατακρίνεται η εξωτερική πολιτική και των τριών Δυνάμεων. Ο «Διάλογος» ολόκληρος δημοσιεύτηκε από τον Ευλ. Κουρίλα στα *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 3 (1933), σσ. 83-85. Το πρώτο μέρος του «Διαλόγου» στιγματίζει τους Φαναριώτες και το Πατριαρχείο για την υποτακτική στάση τους απέναντι στους Τούρκους, ενώ στο δεύτερο καυτηριάζεται ο ρόλος των τριών Μεγάλων Δυναμεων.
4. Γιάννη Κ. Κορδάτου, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, εκδ. Ζαχαρόπουλου, Αθήναι 1945, σσ. 108-109.
5. Στο έργο του ο Ρήγας στρέφεται κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και καυτηριάζει την τυραννία του οθωμανικού ζυγού ή του σουλτάνου, αλλά ποτέ δεν αναφέρεται σε τουρκικό ζυγό. Αντίθετα, τους Τούρκους τους θέλει ελεύθερους και ισότιμους μέσα στους κόλπους της Δημοκρατίας.
6. Τόσο στο *Πολίτευμα* όσο και στον *Θούριο*, ο Ρήγας παραλείπει να αναφερθεί ξεχωριστά σε Σέρβους και Κροάτες. Σύμφωνα ωστόσο με τα όρια της «Χάρτας της Ελλάδος», δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτοί περιλαμβάνονται. Η παράλειψη είναι μάλλον σκόπιμη και οφείλεται όχι στο ότι τους αγνοεί υποτιμώντας τους, αλλά γιατί δεν επιθυμεί να προκαλέσει την οργή των Αψβούργων που έλεγχαν μεγάλο μέρος των Νοτιο-Σλάβων.
7. Βλέπε, *Η Επαναστατική Διακήρυξη και το Πολίτευμα (Το ελληνο-βαλκανικό Σύνταγμα)* με υπότιτλο «Νέα Πολιτική Διοικήσεις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», Αρ. Daskalakis, *Les Oeuvres de Rhigas Velestinlis*, Παρίσι 1937, σσ. 74.
8. Άρθρον 6 της ίδιας *Διακήρυξης*, ό.π., σ. 80.
9. Στο ίδιο.
10. Άρθρον 34 της ίδιας *Διακήρυξης*, ό.π., σ. 88.
11. Ο Απ. Δασκαλάκης δίνει έμφαση στον ελληνικό χαρακτήρα της Δημοκρατίας που περιγράφει ο Ρήγας στο *Πολίτευμα* και υποστηρίζει ότι από παρεξήγηση αποδίδεται στον Θεσσαλό επαναστάτη η ιδέα συγκρότησης βαλκανικής ομοσπονδίας. Αντίθετα, τόσο ο Γ. Κορδάτος όσο και ο L. Stavríanos θεωρούν άρρηκτα συνδεδεμένο το έργο του Ρήγα με την ιδέα αυτή. Βλέπε Απ. Δασκαλάκη, *Το Πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, Εκδ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1976, σσ. 62-63· Γ. Κορδάτου, *Ρήγας Φεραίος και Βαλκανική Ομοσπονδία*, σσ. 107-128 και Leften S. Stavríanos, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Northampton Mass., The Department of History of Smith College, 1944.

12. Βλέπε «Περί αυτοκρατορίας του λαού» στην *Επαναστατική Διακήρυξη*, Αρ. Daskalakis, *ό.π.*, σ. 94.
13. Για τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια, ο ιστορικός W. Miller αναφέρει: «Υπό την επίδρασιν των πνευματικών ποιμένων, οι οποίοι σπανίως ωμίλουν άλλην γλώσσαν πλην της ελληνικής, οι Σλάβοι των Βαλκανίων και οι Ρουμάνοι είχαν εξωτερικώς εξελληνισθή. Περιεφρόνουν αυτήν την γλώσσαν των ως βάρβαρον. Το να ομιλή τις την ελληνικήν ήτο δι' αυτούς σήμα ευγενείας. Οι δύο ρουμανικοί κώδικες ήσαν συντεταγμένοι εις την ελληνικήν, ακόμη και η συνήθης καθημερινή αλληλογραφία εν Βουλγαρία συνετάσσετο εις ελληνικήν γλώσσαν ως την πλέον κοινήν και ευρύτερον διαδεδομένην εις ολόκληρον την εγγύς Ανατολήν» (W. Miller, *The Ottoman Empire*, μτφρ. από τον Σπ. Λάμπρου: *Η Τουρκία καταρρέουσα...*, Αθήναι 1914, σ. 37).
14. Σχετικά με το Σύνταγμα, βλέπε Α. Σβώλου, «Τα πρώτα Ελληνικά Συντάγματα και η επίδρασις της Γαλλικής Επαναστάσεως», *Εφημερίδα Ελληνικών Νομικών*, τ. 2, 1935, σ. 737 κ.εξ.
15. Απ. Δασκαλάκη, *Το «Πολίτευμα» του Ρήγα Βελεστινλή*, *ό.π.*, σ. 64.
16. Είναι χαρακτηριστικό της πλατιάς διάδοσης του *Θούριου* η μετάφρασή του και στη ρωσική γλώσσα. Αντίγραφο ωστόσο της μετάφρασης αυτής δεν διασώθηκε.
17. Ο Cyprien Robert, σε πολιτικό επίπεδο, προκρίνει τη δημιουργία μιας ομοσπονδίας ανεξάρτητων βαλκανικών κρατών και δίνει έμφαση στην ανάγκη μιας σερβοβουλγαρικής ένωσης (προφανώς υπό τη γαλλική επιρροή) προκειμένου να αναχαιτιστεί η ρωσική εξάπλωση. Βλέπε Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie*, Παρίσι 1844.
18. Ο διάσημος Ιταλός επαναστάτης Γκιουζέπε Μαντσίνι, αν και ελάχιστα γνώριζε για τις διαφορές μεταξύ Ρουμάνων, Γιουγκοσλάβων και Ούγγρων, υποστήριξε την ανατροπή της Αυστριακής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ίδρυση μιας Παραδουνάβιας και μιας Σλαβοελληνικής Ομοσπονδίας. Η Κωνσταντινούπολη θα ήταν μια ελεύθερη και αμφικτυονική πόλη, και οι συνομοσπονδίες θα συμμαχούσαν με την Ιταλία (H. Bergmann, *Mazzini et les Slaves, Le monde slave*, II, Μάιος 1918, σσ. 665-666).
19. N. Iorga, «Un apotre Italien de l'entente Carpatho-Balkanique: Marc Antonio Canini», *Académie Roumaine, Bulletin de la section historique*, XVII, 1930.
20. Leften Stavrianos, *Balkan Federation...*, *ό.π.*
21. Η συγκρότηση Βαλκανικής Ομοσπονδίας θα ξεκινούσε με την ένωση της Βουλγαρίας με τη Σερβία. Κάτι τέτοιο ωστόσο προϋπόθετε την εξάλειψη της εθνικής συνείδησης τόσο των Βουλγάρων όσο και των Σέρβων, ενώ ο

- χαρακτηρισμός του «πανέλληνα» σ' ένα τέτοιο σχήμα θεωρείτο έκπτωτος.
22. Ο Μπακούνιν θεωρεί ως απαραίτητη προϋπόθεση της επανάστασης τη διάλυση της αυστριακής αυτοκρατορίας και τη δημιουργία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μιας ομοσπονδίας ελεύθερων σλαβικών δημοκρατιών. Βλέπε E.H. Carr, *Michael Bakounin*, Λονδίνο 1937, σ. 176. Η παραπομπή γίνεται από τον Leften Stavrianos, *Balkan Federation...*, ό.π.
 23. Για τις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς περί Νοτιο-Σλάβων, βλέπε Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, μτφρ. Παν. Κονδύλης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985, σσ. 82-85, 447-455.
 24. R. Fedeiev, *Opinion on the Eastern Question*, Λονδίνο 1871.
 25. L. Stavrianos, «L'institution de l'exarcate bulgare. Son influence sur les relations inter-balkaniques», *Les Balkans*, IX, 1939.
 26. Συνέδριο της Β' Διεθνούς στη Λουκέρνη τον Αύγουστο 1919· L. Stavrianos, *Balkan Federation...*, ό.π., σ. 207· George Leontaritis, *East European Quarterly*, Memphis, Tennessee, 1976.
 27. Βλέπε το Πρόγραμμα της Κομμουνιστικής Ομοσπονδίας των Βαλκανίων, Ιανουάριος 1920: *Manifestes, thèses et résolutions des quatres premiers congrès mondiaux de l'Internationale Communiste 1919-23*, Textes Complets, Feltrinelli reprint, 1976, Maspéro, Παρίσι 1969.